

tanítómesteréhez, báró E ö t v ö s Lórándhoz, aki kitünő szemével meglátta benne a nagyszerű nevelőt.

A lelki, a tudományos szabadság embere volt. Sohasem akarta a rábízottak pályáját irányítani, senki elé sem tűzött ki tudományos célokat, nem racionalizálta a magyar tudományt, pedig ha valakinek, úgy neki módjában állott volna, hogy egyikünket ilyen, másikunkat más irányban indítson útnak. Megelégedett azzal, hogy mindenkinek egyformán egyengette az útját, hogy lehetővé tette a gondtalan tanulást és fejlődést, ami mindenkit oda vitt, ahová tehetsége hajtotta. Nem akart ő tudósokat, nem akart egyetemi tanárokat nevelni, hanem csak jó középiskolai tanárokat, abból a meggyőződéséből indulva ki, hogy a középiskolai oktatás eredményessége nem a tantervektől és különféle utasításoktól függ, hanem a tanárok műveltségétől, tudományos felkészültségétől. Ő azt a ma már elfelejtett elvet vallotta, hogy egész tudományos életünk középiskolai tanáraink tudományos képzettségén, szellemi nivóján és anyagi megelégedettségén alapszik, hogy a tanárok tudományos irodalmunk legfontosabb író elemét és olvasóközönségét alkotják, annak legbiztosabb támaszai, legmegbízhatóbb őrserege. A multban, Bartoniek Géza javakorában így volt...

Mikor a halódó tél egyik borongós napján koporsójánál összegyűltünk, szürke tudósok és tanárok, mint nagy család tagjai, úgy éreztük valamennyien, hogy fiatalságunk legszebb emlékeit temetjük el vele. Sokan voltunk ott olyanok, akik hosszú évek óta nem láttuk egymást, de úgy találkoztunk régi igazgatónk utolsó útján, mintha sohasem váltunk volna el egymástól. A könny, mely mindnyájunk, deres fejűek és lelkesedő ifjak szemében megcsillant, mikor az első göröngyöt koporsójára dobták, fogadalom volt arra, hogy ami Bartoniek Géza szelleme, mint jó családapája legszebb hagyatéka, a jövőben is itt marad közöttünk s ez az ő alkotásának, az Eötvös-Collegiumnak legbiztosabb záloga a jövő fejlődésre.

(Budapest.)

Eckhart Ferenc.

MADÁCH ÉS LAMARTINE.

Azzal a kérdéssel, hogy hatott-e a francia irodalom Madáchra, nyomban az *Ember Tragédiájának* megjelenése után foglalkozni kezdett a kritika. Szász Károly, Erdélyi János, Kármán Mór, Szigetvári Iván, Kont Ignác, Tolnai Vilmos, Czóbel Ernő, Voinovich Géza, Alexander Bernát és Pais Dezső — részben más kérdések kapcsán, részben kizárólag e tárgyra vonatkozó kisebb-nagyobb cikkekben — a tragédia legkülönbözőbb részleteit vették ebből a szempontból vizsgálat alá s hol szellemi rokonságot, hol közvetlen hatást igyekeztek kimutatni. Kronológiai sorrendben Szász Károlynak *Az ember tragédiájáról* c. kis tanulmánya az első, mely először *Ara ny Szépirodalmi Figyelő*-jében (1862), majd bővítve könyvalakban a győri *Egyetemes Könyvtár* 22. füzeteképen jelent meg (1889). Szász Károly az *Ember tragédiájának* szerkezete és Victor Hugo *La légende des siècles*-jének fölépítése közötti feltűnő hasonlatosságra hívja fel figyelmünket, mely annál meglepőbb, mert — mint ezt Szász kimutatja — közvetlen hatásról alig lehet szó. A *Légende des siècles*-re utal Kont is az *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie* (1902 : 349) c. művében, anélkül azonban, hogy ezt a hipotézist bővebben kifej-

tené. Erdélyi János még Szász Károly dolgozata megjelenésének évében irt a Magyarorszában bírálatot az *Ember Tragédiájáról*. Ebben az egyébként közismerten tévedésekkel teli tanulmányban, — mely később (1886) a *Pályák és Pálmák* c. kötetben is megjelent — a szerző a falanszter-jelenetet Victor Considérant *Destinée sociale*-jának egy passzusával veti össze.*)

Kármán Mór Az *ember tragédiája* c. cikkében (Budapesti Szemle, 1905) azt a feltevést fejt ki, hogy Saint-Simon iskolája is hatással volt Madáchra, különösen Pierre Leroux *De l'humanité, de son principe et de son avenir* (Paris, 1840) és Jean Reynaud *Ciel et terre* (Paris, 1854) c. művei, továbbá a hozzájuk közelálló Lamennais *Esquisse d'une philosophie* (Páris, 1846) c. kötete. Szigetvári Iván *Madách és a socialismus* cím alatt az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1898-iki évfolyamában megjelent cikkében az Erdélyi által már érintett falanszter-jelenetet tanulmányozza és Fourier hatását iparkodik kimutatni. Tolnai Vilmos (*Madách londoni és phalanster jelenetének egyik forrásáról*, E. Ph. K. 1911) cáfolja ezt a feltevést; szerinte a falanszter-jelenet megalkotásánál Lukács Móricznak akadémiai székfoglaló értekezése (Néhány szó a socialismusról, Athenaeum, 1843) volt a költőre döntő hatással. Erdélyi hipotéziséről nem emlékezik meg Tolnai, de a *Destinée sociale*-lal összevetett részlet forrását is törekszik Lukács dolgozatában kimutatni; felfogását Voinovich is magáévá teszi ismert monográfiájában (276). Tolnai Vilmos egyébként még két cikkekében mutat ki kapcsolatot Madách és a francia irodalom között, mindkettő az *Irodalomtörténet* 1914-iki évfolyamában jelent meg *Madách Ember tragédiájához*, illetőleg *Az ember tragédiája londoni színéhez* címen. Czobel Ernő *Madách és Cormenin-Timon* c. kis tanulmányában (E. Ph. K. 1912) kimutatja, hogy Cormenin *Livre des orateurs*-je anyagot szolgáltatott a IX. szín megalkotásához, különösen Danton beszédéhez. Voinovich Géza kitűnő Madách-könyvében (450) azt írja, hogy a költő verseit meglehetősen áthatotta Rousseau szelleme, majd pedig (496—9) Madáchnak Victor Hugó-val való lelki rokonságát illusztrálja meggyőző összevetésekkel. Az *Ember Tragédiájának* jegyzetes kiadásában Alexander Bernát a Tankréd-jelenet 3 sorának egy francia közmondással való hasonlóságára mutat rá. (1919: 87.)

Időrendben utolsó helyen áll Pais Dezsőnek 1919-ben az *Egyetemes Philologiai Közlöny* hasábjain megjelent *Madách és Lamartine* c. tanulmánya, amely a mi ezirányú kutatásaink és a jelen cikk számára is indítékot adott. Ugy hisszük, hogy Pais az *Ember Tragédiájának* olyan kapcsolatát ismerte fel, amely fontosságban az összes eddigi eredményeket felülmúlja. Midőn célunkul tűzzük ki azt, hogy a kiváló tudós egy-két fontosságra nézve másodrangú tévedését helyreigazítva munkájának értékes eredményeit öregbítsük, hangsúlyoznunk kell, hogy a prioritás érdeme őt illeti meg.

Pais két feltevést törekszik bizonyítani; először azt, hogy a *Jocelyn* előszava és a *Chute d'un ange* két *Avertissement*-ja hatással voltak Madách művének alapeszméjére, illetőleg felépítésére, másodsor, hogy az *Ember Tragédiája* több részletében olyan mértékű egyezést mutat Lamartine említett eposzainak némely passzusával, hogy azt véletlennek, irodalmi találkozásnak betudni lehetetlen: kétségtelen tehát, hogy Lamartine hatással volt az *Ember Tragédiájára*. Az első pontra vonatkozólag Lamartine előszavaiból — Pais nyomán — csak annyit idézek, amennyit a föltevés igazolására feltétlenül szükségesnek tartok:

*) Pályák és Pálmák 481 l.; az Erdélyi által idézett néhány sort l. *Destinée sociale*, II. 214.

..... l'oeil humain s'est élargi par des religions et des philosophies qui ont enseigné à l'homme qu'il n'était qu'une partie imperceptible d'une immense et solidaire unité, que l'oeuvre de son perfectionnement était une oeuvre collective et éternelle. Les hommes ne s'intéressent plus tant aux individualités, ils les prennent ce qu'elles sont: des moyens ou des obstacles de l'oeuvre commune. L'intérêt du genre humain s'attache au genre humain lui-même.... Ce sujet, il s'offrait de lui-même, il n'y en a pas deux: c'est l'humanité, c'est la destinée de l'homme... Mais ce sujet si vaste, il fallait trouver sa forme, son drame, ses types individuels. (Préface du *Jocelyn*.)

La nature morale en est le sujet, comme la nature physique fut le sujet du poète Lucrèce. L'âme humaine et les phases successives par lesquelles Dieu lui fait accomplir ses destinées perfectibles, n'est-ce pas le plus beau thème des chants de la poésie? (Avertissement de la *Chute d'un ange*.)

Ce sujet, ai-je dit, c'est l'âme humaine, c'est la métempsychose de l'esprit, ce sont les phases que l'esprit humain parcourt pour accomplir ses destinées perfectibles et arriver à ses fins par les voies de la Providence et par ses épreuves sur la terre. (*La Chute d'un ange*, Avertissement de la deuxième édition.)

A magunk részéről rá óhajtunk mutatni egy-két olyan tényre, amelyek Pais feltevéésének helyességére nézve további bizonyítékuul szolgálnak.

Lamartine az emberi szellem lélekvándorlásszerű történetét akarta megírni; képsorozatban akarta vázolni, hogyan halad az emberiség a Gondviselés által kijelölt úton a tökéletesbedés felé, nyilvánvalóvá téve azt, hogy az egyén csupán a rengeteg nagy egységnek porszemszerűen kicsiny részecskéje. Madách az *Ember Tragédiájával* ezt a tervet megvalósította, sőt a *Jocelyn* bevezetésének egyik alapvető gondolatát szavakkal is kifejezi a III. színben:

Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dörén össze-vissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti..... (524—531).

Lamartine tervezetében a hős oldalán mindig megjelent volna a nő. Erre már Wilhelm Hoegen rámutatott *Die Menschheitsdichtungen der französischen Romantiker* (Darmstadt, 1908) c. értekezésében: „Indessen soll aber Cédar Jocelyn sein; und Jocelyn ist nach dem Ausgang der Dichtung ewig mit Laurence, zu der Daïdha in Parallele steht, verbunden“. Madách Lamartine tervezetét e részben is megvalósította.

*

Vizsgáljuk már most, találhatók-e egyezések, helyesebben párhuzamok az *Ember Tragédiája* és Lamartine eposzainak egyes részletei között. Pais Dezső összevetései — egy-két, többé-kevésbé sikerült párhuzamot leszámítva — nem meggyőzők, több helyen hibásak. Így például Dañton ezen szavait:

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad (2163—2165) —

P a i s a *Jocelyn* következő soraiból akarja származtatni:

Les révolutions, ce solstice des crimes?
Ainsi l'abîme appelle un plus profond abîme:
Faut-il que le bien cède et recule à jamais?
Faut-il vaincre le mal à force de forfaits?
Devant ces changements le coeur du juste hésite:
Malheur à qui les fait, heureux qui les hérite! (*Jocelyn* II.)

Nyilvánvaló, hogy a párhuzamba állított részletek között semmiféle hasonlóság sincs. Egyébként C z ó b e l említett cikkében Danton beszéde szóbanforgó részének forrását már kimutatta (C o r m e n i n *Livre des orateurs*).

Nem meggyőző P a i s következő összevetése sem:

De ces accents sa femelle ravie
Veille attentive en oubliant le jour;
La saison fuit, l'oeuf éclot et sa vie
N'est que printemps que musique et qu'amour.

(*Jocelyn*.)

Lucifer:

Minden mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s egynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté. (517—520.)

Érdekes, hogy a Lucifer által kifejezett gondolathoz hasonló t csakugyan találunk a *Jocelyn*-ben:

Pourtant chaque atome est un être!
Chaque globule d'air est un monde habité!
Chaque monde y régit d'autres mondes peut-être,
Pour qui l'éclair qui passe est une éternité!
Dans leur lueur de temps, dans leur goutte d'espace,
Ils ont leurs jours, leurs nuits, leur destin et leur place.
La pensée et la vie y circule à flot;
Et pendant que notre oeil se perd dans ses extases,
Des milliers d'univers ont accompli leurs phases
Entre la pensée et le mot.

(*Jocelyn*, quatrième époque, Grotte des Aigles, le 6 mai 1794.)

De ezen hasonlóság jelentőségének elbírálásánál óvatosságra int az a körülmény, hogy ugyanezt a gondolatot Voltaire *Micromégas*-ában is föllelhetjük:

... quand il faut mourir ... avoir vécu une éternité ou avoir vécu un jour, c'est précisément la même chose (II).

Éppen ezért ezt a hasonlóságot csak a Madách és Lamartine közti lelki rokonság egyik megnyilvánulásának tekinthetjük. Közvetlen hatásra inkább az alábbi egyezés enged következtetni:

Mon coeur me l'avait dit: toute âme est soeur d'une âme.
 Dieu les créa par couple et les fit hommes ou femmes.
 Le monde peut en vain un temps les séparer.
 Leur destin tôt ou tard est de se rencontrer.
 Et quand ces soeurs du ciel ici bas se rencontrent,
 D'invincibles instincts l'une à l'autre les montrent.
 Chaque âme de sa force attire sa moitié.
 Cette recontre, c'est l'amour ou l'amitié.

Par l'infailible instinct le coeur soudain frappé
 Ne craint pas de retour, ni de s'être trompé;
 On est plein d'un attrait qu'on n'a pas senti naître;
 Avant de se parler on croit se reconnaître.

(*Jocelyn*, de la Grotte, 16 septembre 1793.)

Az Izóra-Tankréd jelenet ugyanezt a gondolatot fejezi ki:

Itt biztosan vagy. Vesd fel szép szemed.
 Minő igéző! — Vajh mi érhető (1663—5)
 Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
 Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál (1843—4).

Az *Harmonies poétiques* kötet *Utopie* c. költeményében Lamartine így ír:

Ce jeune mousse, ardente sentinelle,
 C'est toi, poète, au dévorant regard
 Quand l'équipage à genoux pleure et prie,
 Quand matelot et pilote sont las,
 Prophète aimé, Dieu par ta voix leur crie:
 „Marchez toujours, le bonheur est là-bas“.

Hasonlóképp szól szenvedő honfitársaihoz a szabadságharc bukását követő időben Madách, midőn főművét az azóta közismertté lett szózattal fejezi be:

Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál.

Lucifernek a VII. színben kifejezett gondolatát:

A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
 Úszója, nem vezére az egyén (1626—27)

— szintén megtaláljuk Lamartine filozófiájában

Ainsi toujours poussés vers de nouveaux rivages,
 Dans la nuit éternelle emportés sans retour,
 Ne pourrions-nous jamais sur l'océan des âges
 Jeter l'ancre un seul jour?*)

*

Pais cikke végére hagyja azt a kérdést, tudott-e Madách jól franciául. „Tudott franciául, még pedig aligha fogyatékosan, mint Voinovich mondja“ (*M. I. és az Ember Tragédiája*, 276. l.). Ezután Pais több adatot sorol fel, melyek valószínűvé teszik, hogy Madách egyrészt jól tudott franciául, másrészt élénken érdeklődött a francia irodalom, történelem, általában Franciaország iránt. Alig 6 éves korában francia felköszöntő sorokkal örvendezteti meg atyját; gyer-

*) *Le Lac*. (Premières méditations.)

mekkorából ismeretes egy francia levélkéje, amit öccsei nevében és aláírásával anyjához és nővéréhez intézett; 1837 okt. 15-i levelében francia szótárt és olvasókönyvet kér; anyjának francia társalkodónője volt. A Nemzeti Múzeumban őrzött jegyzetei között egy papirdarabkára vetve ezt látjuk: „Marat asztalán a biblia mindig nyitva volt. Lamartine“. Ugyanott egy újságból kivágott papírszeleten ezt olvassuk: „Lamartinének egy szép költői mondata van, egyébiránt minden gondolata költői e koszorús fejnek: Ha valamely barát, vagy kedves elhagy, nem azok halnak meg számunkra, hanem mi halunk meg részletenként“. A *Lantvirágok* ajánlását V. Hugótól vette. (Pais Dezső: i. m. *Egyet. Ph. K.* 1919. 119. l.)

Pais maga sem becsülte túl ezeknek az adatoknak a bizonyító erejét s ezért Madách francia tudásáról szólva beéri az „aligha fogyatékosan“ határozatlan kijelentéssel. Véleményünk szerint az a tény, hogy Madách szóban és írásban eléggé bírta a nyelvet ahhoz, hogy bármely 18. vagy 19. századbéli íróat olvasson, illetőleg megérthessen, nem lehet többé vita tárgya, ha az általunk felkutatott adatokat tekintetbe vesszük:

1. Madách könyvtárát és annak teljes — az időközben elveszett kötetek címét is tartalmazó — jegyzékét — ezt Szücsi József készítette el (*Magyar Könyvszemle* 1915) — átnézve megállapíthatjuk, hogy a költőnek összesen 1084 könyve között (ennyiről tudjuk bizonyosan, hogy az övé volt) 115 francia nyelvű, ezenkívül 2 német-francia és 1 latin-francia nyelvű kötetet találunk. La Rochefoucauld maximáinak egy német-francia nyelvű kiadásában egyes pesszimista gondolatokat lapszéli jelöléssel látott el az olvasó, valószínűleg Madách és pedig nem a német, hanem a francia szövegben.

2. A Pais által is említett „Vegyes jegyzetek“ (N. M. Qu. 2076) között a következőket találjuk:

Descartes mathematicus testvére hivatalnok volt Bretagneban.

Milly illetlen, mond ez, egy hivatalnok testvérének matematikussá sülyedni (24. sz.).

Azon országban, amelyben a katona megszűnik polgár lenni, a szabadság eltemetett. Montesquieu (28. sz.).

Ugyanezen papírszelet hátlapján, egyébként áthúzva:

XIII. Lajos mikor kérdé a kereskedőket, mit tegyen az iparért, azt válaszolták: Laissez nous faire.

Egy másik papirdarabon ezt látjuk:

Ce livre est plus qu'un livre, c'est moi-même.

Voilà pourquoi il vous appartient. G. Michelet (40. sz.).

Ugyanezen a papírszeleten található a *Lantvirágok* ismert ajánlása is.

3. A legmeggyőzőbb bizonyítékokat mégis Madách levelei szolgáltatják:

Még a *Mystères de Paris*-ről néhány szót, csak az első kötetet volt velem s így csak azt olvastam el. A Ganaleuse — egész jelleme s kivált a kivétel remek — olly gyönyörű, hogy hasonlót valóban keresni kell; én, ki illyféle könyveket többnyire bírálati szempontból s így hidegen olvasok sokszor megindultam....

Így ír Madách 1843. okt. 31-i levelében Szontagh Pálnak. Ugyancsak hozzá intézett „1844 Feb. Utolsó“ dátummal ellátott levelében ezt találjuk:

A végig olvasott könyveket köszönettel küldöm vissza. *Fleur de Marie* kimenetelével nem vagyok megelégedve...

Azt az esetleges ellenvetést pedig, hogy a fentebb felsorolt bizonyítékok inkább csak Madách ifjúkori francia nyelvismeretéről tanúskodnak s azt a költő később elhanyagolhatta, végérvényesen elnémitja Madáchnak egy francia nyelvű levele, melyet 1864. febr. 17-én, tehát rövid idővel halála előtt egy Rigondand nevű francia hírlapíróhoz intézett:

A. Sztregova,
1864, 17. Feb.

Monsieur!

Si le librair M. Emich n'avait pas tardé de m'envoyer votre lettre — il y a déjà longtemps que j'aurais pu vous remercier de l'intention, par laquelle vous allez m'honorer en vous chargeant de la traduction de „La tragédie de l'homme“. — Si vous souhézatez a cet égard quelques renseignements — vous n'aurez qu' a vous adresser directement à moi. Vous me mettez par la dans l'agréable situation de pouvoir tout a l'heur satisfaire à votre demande.

C'est l'adresse: Emeric de Madách a A. Sztregova — la dernière poste: Szakal. Du reste je me signe avec respect

Votre

heumble serviteur

(Az aláírás a kéziratból ki van vágva.)

Ennek a levélnek az eredetijét a Nemzeti Múzeum könyvtárának kézirat-tárában őrzik. Úgy ezt a kéziratot, mint a „Vegyes jegyzeteket“ Jakubovich igazgató úr bocsátotta rendelkezésemre, amiért neki e helyen újból köszönetet mondok. A levél rendeltetésére vonatkozólag egyébként maga a kézirat világosít fel. A 4. oldalon ugyanis a következő jegyzetet találjuk:

Ezt a levelet Madách Imre oly kéréssel küldte hozzám, hogy azt „A Monsieur Ludovic Rigondand“ akkor Pesten tartózkodó francia hírlapírónak adjam át vagy küldjem. Azonban a nevezett már akkor Pestről elment és címzetét senki se tudta megmondani. Ez esetre pedig Madách Imre a levelet nálam hagyandónak kívánta

Nagy Iván.

*

Lamartine-nak Madáchrá gyakorolt hatása nem lévén többé kétséges, vizsgáljuk már most ennek a hatásnak mértékét és jelentőségét. Madách sok francia szerzőt ismert, ezt könyvtára, jegyzetei, levelei eléggé bizonyítják. De könnyen beláthatjuk azt is, hogy amit a költő Cormenin-től, Lukács cikkén keresztül a saint-simonistáktól és néhány közszájon forgó francia mondásból átvett, mindaz csupán anyagot nyújtott a tragédia egyes részleteihez. Alapvető gondolatokat e források ép oly kevéssé szolgáltatottak, mint Lamennais, akinek Madách-csal való kapcsolatait a *Széphalom* 1930. évi 3—4. számában tanulmányoztuk.

Lamartine hatása azonban a tragédia lényegét érinti, mert hiszen Madách megvalósította Lamartine költői célját, feldolgozta az általa csak kijelölt tárgyat: „l'âme humaine et les phases successives par lesquelles Dieu lui fait accomplir ses destinées perfectibles... la métempsychose de l'esprit...“

Vajon az *Ember Tragédiája* megmarad-e annak, aminek ma ismerjük, ha ezt az alap gondolatot elveszszük belőle, vagy mással helyettesítjük?

Madách nem utánozta Lamartine-t, hiszen tőle mintát sem kapott. Egyébként éppen az eddig felderített magyar, német, angol és francia költőktől és írók-

től származó hatások tömege legfényesebb bizonyítéka Madách eredetiségének. Ő sohasem utánzott szolgálai módon egyetlen szerzőt, sohasem másolt egyetlen munkát sem. Nem is Lamartine költői egyénisége az, amely Madáchra döntő hatást gyakorolt, hanem az az irodalmi irány, melynek Lamartine egyik nagy képviselője: a francia romanticizmus. Nem pozitívista értelemben vett, hanem szellem által szellemre gyakorolt hatásról van szó. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Voinovich fentebb említett összevetése, amelyben párhuzamot, sőt némely helyen majdnem szószerinti egyezést mutat ki a tragédia egyes részletei és Victor Hugo olyan költeményei között, amelyek jóval az *Ember Tragédiája* megjelenése után keletkeztek. Ez minden pozitívista szövegegybevetésnél fényesebben illusztrálja Madách és a francia romantikusok mély lelki rokonságát.

Semmit, ami a romanticizmus nagy mestereiben egyéni, speciális volt, nem lelünk meg Madáchnál. Nyoma sincs a vörös sapkának, amelyet Hugo az öreg szótárra tett, Hugo bálványának, Napoléonnak, még a neve sem fordul elő a tragédiában, egykorú történeti eseményekre éppen nem célozgat a magyar költő, mint azt a *Châtiments* szerzője teszi. De nem tünteti fel a francia forradalmat — Lamartine módjára — a vallás és erkölcs üldözőjének és az egyéni szabadság elnyomójának; nincs nyoma művében Lamartine spiritualizmusának és soha nem használja az alexandrint, amely mindkét francia költő kedvenc versformája volt. Amit Hugo-ból — akinek hatásával a kritika egyébként még nem foglalkozott — és Lamartine-ből Madáchnál megtalálunk, mind a romantikus iskola közös kincséhez, ezen irodalmi irány megkülönböztető vonásaihoz tartozik. Romantikus az a felfogás, hogy az ember a végtelennek a megnyilvánulása a véges lényben, a platonikus reminiscenciák (az Izóra jelenetre gondolok), a nő eszményi felfogása és a bukott nő irányában mutatott megértés, romantikusok a lírai és személyes kitörések a drámában, a végtelenbe törekvés, amellyel Madách az emberi képzetet által bejárható idő korlátait érinti, a romantikus korszak filozófiája a *saint-simonizmus* s ami a leglényegesebb: a műtulajdonképeni tárgy, az emberiség történetének egy ciklikus munkában való földolgozása. Hogy ez az utóbbi gondolat mennyire lényeges a francia romanticizmus számára, azt mutatja az, hogy nem csak Victor Hugo és Lamartine, hanem Alfred de Vigny (*Hélène* 1822, *Journal d'un poète*), Edgar Quinet (*Ahasvérus*, 1833, *Napoléon* 1836, *Prométhée* 1838) és Alexandre Soumet (*La divine épopée ou l'enfer racheté*, 1840) is foglalkoztak vele. Az a gondolat, hogy az emberiség történetét nagyobb költeményekben fessék, akkoriban szinte a levegőben volt, mint ahogy Hoegen írja fentebb idézett munkájában (148. l.).

Milyen fokú a francia romanticizmus hatása az *Ember Tragédiájára*? A fentebbiekből önként következik, hogy az *Ember Tragédiája* romantikus dráma. Ezt tudtommal eddig senki sem állította, de én ennek ellenére vitán kívül állónak látom, hiszen még azok sem vonhatják kétségbe, akik Madách főművében csak Faustiádot, azaz a romantikus *Faust*nak utánzatát akarják látni. Csak az a kérdés, hogy Madách romanticizmusa hazai, német, angol vagy francia talajban gyökeredzik-e.

*

Tudjuk Madách idézett leveleiből és ifjúkori munkáiból, hogy zsenge korától kezdve kedvelte a francia romantikusokat: olvasta Sue-t és George Sand-t,

sőt ez utóbbinak *Léliájáról* tanulmányt is írt, Victor Hugo hatása pedig legelső drámai kísérletein is mutatkozik.*)

Byron-ra és Goethe-re azonban pontosan az ellenkezője vonatkozik annak, mint amit Lamartine-ra nézve kimutattunk. Hatásuk Madáchra inkább individuális, mint romantikus; nem a német, illetőleg az angol romanticizmus jellemző elemeit közvetítették Madáchnak; amit hatásukból az *Ember Tragédiájá*-ban kimutathatunk tisztán Byron-i, illetőleg Goethe-i. Tőlük Madách nem vehette a *haladás* gondolatát s ami a legfontosabb, nem meríthette műveikből a tragédia alapeszméjét: az emberiség történetének vázolását az emberiség eredetétől a legtávolabbi jövőig. Hadd álljon itt szószerint a kiváló esztétikusnak Emile Faguet-nek pár sora, amelyben kifejti a francia romanticizmus lényegét:

La révolution et l'Empire et tous les événements prodigieux de cette période ont rendu la nation française plus sérieuse, ou si l'on veut plus méditative. Ils l'ont habituée à réfléchir gravement et tristement sur les grands problèmes des destinées de l'humanité et des destinées des nations. Ils ont par là imprimé un mouvement très vif aux études philosophiques et aux études historiques...

La philosophie et l'histoire étudiées pour elles-mêmes, étudiées pour tâcher de savoir où va l'humanité et comment elle doit marcher, pour tâcher de savoir ce qu'est vraiment l'homme et quels rapports il soutient avec l'Univers, étudiées dans un esprit sérieux, élevé, consciencieux et scrupuleux.**)

Ez az a szellemi atmoszféra, ez az az irodalmi környezet, ahonnan az *Ember Tragédiája* vezérlő gondolata származik, s amely nem a műre volt — pozitívista értelemben vett — hatással, hanem arra az alkotó zsenire, amely a művét létrehozta. Madách eredeti szellem, senkit sem utánzott, ő a francia romantikus irány legnagyobb magyar képviselője, a Franciaországból kiinduló romantikus korszak magyarul teremtő költője.

(Szeged.)

Gy. Juhász László.

ABBAZIA.

... a hajnali bitor
S a déli sugár aranya
Oly nyájasan ömlik alá
A tengeri szöke habokra,
És bennök a zöld szigetekre,
Hol istenek úzik az emberi nemmel
... Játékidat, oh gyönyörű szerelem!
(Petőfi.)

Mikor még belföldnek számított, tagadhatatlanul ellenszenves atmoszféra vette körül Abbázia nevét. A jelszó akkor „tengerre magyar“ volt — nyilván azért, mert a magyar, már a honfoglalás óta, sohasem akart tengerre menni — és Abbázia mindent jelentett, csak nem előkelő helyet a tengeren. Amolyan Siófok volt. — apátsági eredetére rácafolva — ahová a földvári vagy füredi úri nép legfölbébb incognitó megy el... Ma a „magyar tenger“ már csak a Balatonra szorítkozik: Abbázia semleges lett az úri-nemúri szempontok előtt. Megszűnt Buda-

*) Voinovich, i. m. 66 l.

***) Petit de Juleville: *Histoire de la littérature française* Tome IX. pp. III-IV